

O‘ZBEK TILIDA DURADGORLIK LEKSIKASINING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI

Mamatkulova Zilola Rejabaliyevna

Filologiya fanlari bo‘yicha falsfa doktori (PhD),

Far DU akademik litseyi o‘qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20081601>

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilida duradgorlik leksikasining leksik-semantik xususiyatlari o‘rganilgan. Duradgorlik sohasiga oid atamalar semantik guruhlariga tasnif qilingan, ularning ma‘no tuzilishi, ko‘chma ma‘nolari, sinonimik va antonimik munosabatlari tahlil qilingan. Tadqiqot o‘zbek tilshunosligida hunarmandchilik leksikasini sistemali o‘rganishga qo‘shilgan hissa sifatida ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: duradgorlik leksikasi, leksik-semantik tahlil, hunarmandchilik terminologiyasi, semantik guruh, ko‘chma ma‘no, o‘zbek tili.

Abstract: *This article examines the lexical-semantic features of carpentry vocabulary in the Uzbek language. Carpentry terms are classified into semantic groups, their semantic structure, figurative meanings, synonymic and antonymic relations are analyzed.*

Keywords: *carpentry lexis, lexical-semantic analysis, craft terminology, semantic group, figurative meaning, Uzbek language.*

O‘zbek tili lug‘at boyligining muhim qatlamlaridan birini hunarmandchilik leksikasi tashkil etadi.¹ Asrlar davomida shakllangan bu leksik qatlam xalqning moddiy va ma‘naviy madaniyatini, mehnat tajribasini o‘zida aks ettiradi. Duradgorlik - o‘zbek xalqining qadimiy va serqirra hunari bo‘lib, bu soha bilan bog‘liq atamalar tizimi leksik-semantik jihatdan o‘ziga xos xususiyatlarga ega.

O‘zbek tilida duradgorlik sohasiga oid leksika o‘zining hajmi, tuzilishi va semantik xususiyatlari bilan alohida leksik-semantik maydonni tashkil etadi.² Ushbu leksik maydon yuz yillar davomida hunarmandchilik amaliyoti jarayonida shakllangan va boyib borgan.

Duradgorlik leksikasini uchta asosiy guruhga ajratish mumkin: (1) asbob-uskunalar nomi; (2) mahsulot va buyumlar nomi; (3) ish jarayoni va texnologiyaga oid atamalar. Qo‘shimcha ravishda (4) duradgorning kasbiy faoliyatiga oid so‘zlar ham alohida guruhni tashkil qiladi.

Duradgorlik leksikasini quyidagi semantik guruhlar asosida tahlil qilish maqsadga muvofiq:

Semantik guruh	Misollar	Izoh
Kesuvchi asboblar	arra, bolta, iskana, qalam (yo‘nish uchun)	Yog‘ochni ishlashga mo‘ljallangan
O‘lchov va belgilash asboblari	gaz, chizg‘ich, reysman, qovoq	O‘lchov va aniqlash uchun
Qoqish va bog‘lash asboblari	Bolg‘a, mixkash, qisqich	Yig‘ish va birlashtirish uchun

¹O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 1-jild. - Toshkent: O‘zME, 2006. - B. 3–5.

²Nishonov M. Hunarmandchilik terminologiyasi // Til va adabiyot ta‘limi. - 2018. - №2. - B. 34.

Yog'och turlari	tol, terak, yong'oq, chinor, zarang	Material turi
Buyum nomlari	eshik, deraza, stol, kursi, to'sin	Yaratilgan mahsulot
Yog'och qismlari	taxta, shplint, tirqish, pona	Buyumning tarkibiy qismlari
Texnologik jarayon	Yo'nish, arralash, qoqish, jilvirlash	Ish bajarish usuli
Sifat ko'rsatkichlari	silliq, g'adir-budur, yassi, tekis	Mahsulot sifatini ifodalash

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, duradgorlik leksikasi bir necha semantik quyi tizimni o'z ichiga oladigan keng leksik maydonga ega.

Duradgorlik leksikasini kelib chiqishi nuqtai nazaridan tahlil qilish ularning qatlamlanish xususiyatini ochib beradi.³ Ushbu leksikaning katta qismi turkiy (o'zbek) milliy so'zlardan iborat bo'lib, bir qismi fors-tojik tili, arab tili va yangi davr rus va xalqaro leksikasidan o'zlashtirilgan.

Kelib chiqishi	So'z/atama	Izoh
Turkiy (milliy)	bolta, arra, mixkash, yo'nish, taxta, pona	Eng qadimiy qatlam; asrlar davomida saqlanib qolgan
Fors-tojik	gaz (o'lchov), ustaxona, duradgor, charx	O'rta asrlarda o'zlashtirilgan
Arab	mismar (mix), qalam (chizma qalem), sandiq	Islom madaniyati davridagi o'zlashmalar
Rus va xalqaro	reysman, rubanka, shuplinta, shablyon	XIX–XX asrlarda kirib kelgan texnik atamalar

Turkiy qatlamga mansub leksemalar eng keng tarqalgan va o'zbek tilida mustahkam o'rin egallagan so'zlar hisoblanadi. Masalan, *bolta* - qadimgi turkiy *balta* so'zidan kelib chiqqan bo'lib, bu so'z barcha turkiy tillarda uchraydi. *Arra* ham turkiy asl so'z bo'lib, *ar* - «kesmoq» fe'l o'zagidan yasalgan. Fors-tojik o'zlashmalaridan *duradgor* atamasi etimologik jihatdan qiziqarli: fors tilida *dar* «eshik», *gor* «yasovchi» ma'nolarini anglatadi.⁴ Dastlab bu so'z “eshik ustasi” ma'nosini anglatgan, keyinchalik umumiy ma'noga – “yog'och ustasi” ma'nosiga kengaygan.

Yangi davr o'zlashmalari, xususan, *reysman*, *rubanka* kabi texnik atamalar XIX-XX asrlarda rus tili orqali kirgan bo'lib, ular hunarmandchilik texnologiyasining rivojlanishi bilan bog'liq.⁵

Duradgorlik leksikasining leksik-semantik xususiyatlaridan yana biri ko'chma ma'nolar orqali umumiy lug'at boyligiga ko'chishdir.⁶ Hunarmandchilik leksikasida bu hodisa juda keng tarqalgan bo'lib, bir qancha atamalar keyinchalik umumlashgan ma'no kasb etgan.

³Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. - Toshkent: Universitet, 2000. - B. 62.

⁴Rahmatullayev Sh. Ko'rsatilgan asar. - B. 78.

⁵Doniyorov R. Hozirgi o'zbek tilida terminologiya. - Toshkent: Fan, 1977. - B. 56–57.

⁶Tursunov U. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Toshkent: O'zbekiston, 1992. - B. 198.

Ko'chma ma'nolar orasida eng sermahsul guruh - harakat fe'llari orqali hosil bo'lgan ko'chmalar.⁷ Masalan, *bolta urmoq* birikmasi duradgorlikda bolta bilan kesmoq" ma'nosini anglatadi, ko'chma ma'noda "kimningdir ishini, umidini barbod qilmoq" ma'nosini beradi. Bu metaforik ko'chish o'zbek adabiy tilida va xalq og'zaki ijodida keng qo'llaniladi. Duradgorlik leksikasida metonimik ko'chish ham kuzatiladi. Bu hodisa ko'pincha asbob-buyum munosabati asosida yuz beradi: masalan, *charx* so'zi "charxlash g'ildiragi" manosidan "hayotning aylanishi" ma'nosiga ko'chgan (*charx urmoq* — o'lad kelmoq).

Duradgorlik leksikasida sinonimik munosabatlari ham keng tarqalgan.⁸ Bu hodisa ko'pincha adabiy til va sheva so'zlari o'rtasida, shuningdek, milliy so'z bilan o'zlashma so'z o'rtasida namoyon bo'ladi. Sinonimlar orasida stilistik belgi bo'yicha farqlanuvchi juftlar alohida e'tiborga loyiq. Masalan, *duradgor* so'zi adabiy tilda qo'llaniladigan neytral atama bo'lsa, *najar* so'zi arabcha o'zlashma bo'lib, ko'proq eski uslubli matnlarda uchraydi.⁹

Duradgorlik leksikasini leksik-semantik tahlil qilish jarayonida uning milliy-madaniy o'ziga xosligi yaqqol namoyon bo'ladi.¹⁰ Bu leksikaning bir qismi bevosita o'zbek xalqining turmush tarzi, uy-joy qurilishi va maishiy hayotiga bog'liq.

Masalan, o'zbek me'morchiligiga xos bo'lgan *ayvon* so'zi duradgorlik bilan chambarchas bog'liq atama hisoblanib, uning qurilishi bilan bog'liq bir qancha ixtisoslashgan atamalar (*ustun, qovoq, shipliq, tokcha*) mavjud. Bu atamalar o'zbek uy qurilishi an'anasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularni boshqa tilga so'zma-so'z tarjima qilish qiyin.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati (5 jildli). - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.
2. Yo'ldoshev B. O'zbek tilida hunarmandchilik leksikasi // O'zbek tili va adabiyoti. - 2015. №3. B. 12-19.
3. Hojiyev A. O'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. - Toshkent: Fan, 2010. - 288 b.
4. Abdullayev A. O'zbek leksikologiyasi. - Toshkent: O'qituvchi, 2008. - 320 b.
5. Nishonov M. Hunarmandchilik terminologiyasi // Til va adabiyot ta'limi. - 2018. - №2. - B. 34-41.
6. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. - Toshkent: Universitet, 2000. - 494 b.
7. Rahmatullayev Sh. Ko'rsatilgan asar. - Toshkent: Universitet, 2000.
8. Doniyorov R. Hozirgi o'zbek tilida terminologiya. - Toshkent: Fan, 1977. - 144 b.
9. Tursunov U. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Toshkent: O'zbekiston, 1992. - 400 b.
10. Mamatov A.E. O'zbek frazeologiyasi muammolari. - Toshkent: Fan, 1999. - 176 b.
11. Berdiyev H., Rasulov R. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. - Toshkent: O'qituvchi, 1984.
12. O'zbek tilining izohli lug'ati. 3-jild. - Toshkent: O'zME, 2007.

⁷Mamatov A.E. O'zbek frazeologiyasi muammolari. - Toshkent: Fan, 1999. - B. 43-47.

⁸Hojiyev A. Ko'rsatilgan asar. -198-202.

⁹O'zbek tilining izohli lug'ati. 3-jild. - Toshkent: O'zME, 2007. - B. 246.

¹⁰Yo'ldoshev B. Ko'rsatilgan maqola. - B. 15.